

А. В. Булавка,
аспірант, Уманський національний університет садівництва

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВЕДЕННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ. МОЖЛИВІСТЬ І ДОЦІЛЬНІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ЙОГО В УКРАЇНІ

L. W. Bulavka,
graduate student, Uman national university of gardening, Uman

FOREIGN EXPERIENCE OF CONDUCT OF THE PERSONAL PEASANT ECONOMIES.
POSSIBILITY AND EXPEDIENCY OF APPLICATION OF HIM ARE IN UKRAINE

Досліджено особливості ведення особистих селянських господарств в Україні та у розвинених країнах світу. Висвітлено основні переваги та недоліки уведенні селянських господарств у країнах з розвинутою ринковою економікою. Рекомендовано напрями удосконалення ведення особистих селянських господарств населення в Україні на основі зарубіжного досвіду.

The features of conduct of the personal peasant economies are investigational in Ukraine and in the developed countries of the world. Basic advantages and defects are reflected in the conduct of peasant economies in countries with the developed market economy. Directions of improvement of conduct of the personal peasant economies of population are recommended in Ukraine on the basis of foreign experience.

Ключові слова: досвід, агробізнес, особисті селянські господарства, фермерське господарство, кооперативні об'єднання.

Key words: experience, agribusiness, personal peasant economies, farm, cooperative associations.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Розглянувши передумови розвитку особистих господарств населення в Україні, слід зазначити, що в Україні нагромаджено певний вітчизняний досвід ведення аграрних відносин. Проте, його не можна вважати достатнім. Тому ведеться активний пошук їх удосконалення, у тому числі з використанням зарубіжного досвіду, де аграрні відносини мають давню історію і великий арсенал механізмів їх регулювання. За умови заінтересованості та умілого його використання такий досвід в змозі допомогти нашій країні підняти аграрні відносини на істотно вищий рівень економічного і соціального розвитку.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Світовий досвід показує, що основу аграрного сектора країни з розвинутою ринковою економікою становлять сімейні ферми. У сучасний період у роз-

винутих країнах сформувалися такі структурні елементи агробізнесу: корпорації, кооперативи, окремі агрофірми.

Негативним є те, що в теорії агробізнесу приділяється дуже мало уваги таким виробникам сільськогосподарської продукції, як господарства населення.

Ми повністю поділяємо думку М. Присяжнюка про те, що країна не може розвиватися за рахунок відновлення лише великого товарного виробництва, оскільки це призведе до трудової міграції, концентрації бідності в сільській місцевості [3]. Тому сьогодні більше уваги слід приділяти розвитку селянських господарств населення та визнавати їх рівноправною складовою агробізнесу [4].

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою дослідження є аналіз особливостей розвитку та ведення особистих селянських господарств в Україні та у розвинених країнах світу.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Досліджуючи аграрні відносини деяких розвинених країн світу, слід зазначити, що розвиток аграрних відносин у капіталістичних країнах у ХХ ст. відбувався за рахунок створення великих капіталістичних ферм, колективних господарств, скорочення кількості фермерських господарств, розширення орендних відносин.

Найчіткіше еволюцію фермерських господарств у ХХ ст. можна простежити на прикладі США. Так, кількість фермерських господарств у цій країні з початку до кінця століття скоротилася з 5,8 млн до 1,9 млн. На одне господарство припадає в середньому 180 га землі. До 60 % господарств обходяться без найманої робочої сили. Загалом поряд із 1,9 млн фермерів і членів їхніх сімей працювало 900 тис. найманих працівників. Використовуючи сучасну техніку, один фермер може обробити 100—150 га орної землі, відгодувати до 5 тис. свиней.

Водночас 1,5 млн сімейних ферм (82 % від загальної кількості) реалізували лише 12 % сільськогосподарської продукції, а майже 900 тис. із них були збитковими. Крім того, ще 570 тис. таких ферм мали щомісячний дохід у сумі 6 тис. дол., але без урахування отриманих державних дотацій вони також були б збитковими.

У країнах Західної Європи фермерські господарства значно менші за розмірами. Так, у Данії середня ферма — 32 га землі, в Німеччині — 18, у Бельгії — 15, у Франції — 14, в Італії — 6, у Греції — 4 га. Але характерним для цих країн є виробництво основної маси сільськогосподарської продукції великими капіталістичними фермами. Крім того, існування більшості таких ферм можливе тільки тому, що частка різних державних субсидій, які одержує безпосередній фермер, становить у країнах ЄС 50 % на сільськогосподарську продукцію, у США — 35 %, у Японії — 75 %. Без такої допомоги фермерські господарства не змогли б вижити. За підрахунками німецьких економістів, оптимальний розмір ферми має становити 100 га, а для створення таких фермерських господарств необхідно мати капітал від 750 тис. до 1 млн марок.

Значного поширення у розвинених країнах світу набула оренда. Оренда в економічному контексті означає надання землі у тимчасове користування за плату капіталістові-орендарю або фермеру, який не наймає робочої сили. У політекономічному аспекті оренду можна визначити як відносини економічної власності між власниками землі та орендарями (в особі селянина-фермера та капіталіста-фермера) з приводу надання землі у тимчасове користування та плати за це у формі земельної ренти.

Про ступінь поширення оренди у розвинених країнах світу свідчить, зокрема, той факт, що у Франції орендують більше половини земель, в Англії — 40 %. У США більше третини сільськогосподарських угідь є власністю держави, передаються в оренду терміном на 1—2 роки і за виконання договору продовжується. Умови надання землі в оренду такі: орендар повинен мати відповідні знання й досвід роботи на землі, добре здоров'я, певний вік (в Англії до 40 років, у Франції він до

припинення 25-річного строку оренди не має досягти пенсійного віку), певний капітал, отриманий від праці на фермі тощо.

Різновид оренди — сімейна оренда, за якої глава сім'ї передає свою ділянку землі в оренду за певну плату одному з її членів. У Німеччині та Англії на цей вид оренди припадає 15—20 % всієї орендної землі.

Аналіз досвіду розвитку фермерських господарств у розвинених країнах світу, передусім у США, показує, що приватна власність, яка належить окремій особі (дрібному товаровиробнику або капіталістові-фермеру) вже не відповідає вимогам закону адекватності виробничих відносин, рівню і характеру розвитку продуктивних сил у сільському господарстві. Це виявляється, по-перше, у неможливості їх існування без державних дотацій. Так, у 2000 р. прямі дотації фермерам США становили 23 млрд дол., а в країнах ЄС — 130 млрд дол. Крім того, обсяг опосередкованої державної підтримки фермерів щонайменше у 2 рази перевищує прямі дотації. По-друге, незначна частка реалізованої ними продукції за наявності у їхньому розпорядженні близько 80 % сільськогосподарських угідь. По-третє, нижчий рівень життя дрібних селян-фермерів за ненормованого робочого дня порівняно з найманими працівниками у промисловості.

Згідно з вимогами законів адекватності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил, а також єдності праці і власності в аграрному виробництві, необхідно переходити до колективних форм господарювання, до єдності колективної праці і колективної власності. Початковою формою такої єдності є колективні господарства у формі кооперативних об'єднань.

Сьогодні впровадження досягнень НТП у сільське господарство зумовлює скорочення зайнятих у цій галузі, звужує сферу сільськогосподарського виробництва. Так, якщо в середині XVIII ст. частка продукції сільського господарства у валовій продукції країн Заходу становила майже 85 %, то нині у США та Англії — до 3 %, Франції, Італії — до 7 %, в Японії — 11 %. Це зумовлює перехід деяких процесів до промисловості та торгівлі, до виділення з сільського господарства нових галузей, які продовжують його обслуговувати.

В АПК розвинених країн Заходу залучено від 20 до 30 % всього працездатного населення. Кінцева продукція АПК — це результат взаємодії галузей усіх трьох сфер міжгалузевої кооперації. В АПК США у 1999 р. було зайнято 23 млн чоловік (18 % від загальної кількості зайнятих), у ньому створюється близько 14 % ВВП (понад 1 трлн дол.), у т. ч. у сфері переробки, зберігання, транспортування та реалізації сільськогосподарської продукції — майже 650 млрд дол. (понад 60 % валового продукту АПК). Загалом 190 тис. великих капіталістичних господарств (3,6 % від загальної кількості) виробляли наприкінці 90-х рр. ХХ ст. 67 % сільськогосподарської продукції на 20 % земель. Серед країн ЄС найбільша частка ВВП в АПК створюється в Данії (близько 13 %) і в Італії та Франції — по 12 %.

Роль первинної виробничої ланки в сільському господарстві цих країн поступово переходить від фермерських і селянських господарств до великих капіталістичних ферм, аграрно-промислових об'єднань,

набуває також поширення кооперація селянських господарств, які об'єднуються у збутові, споживчі, кредитні спілки, кооперативи для забезпечення виробничих послуг, спільного використання і ремонту техніки та ін.

Оскільки окремим господарствам і навіть сільськогосподарським коопераціям придбати всю необхідну техніку неможливо, а часто й економічно невигідно, у розвинених країнах світу набуло поширення сервісне інженерно-технічне забезпечення з боку технічних центрів великих машинобудівних фірм, дилерських підприємств (які економічно або юридично незалежні). До послуг дилерських підприємств у США, Канаді, Великобританії та інших країнах вдаються від 70 до 90 % фірм виробників сільськогосподарської продукції.

Найрентабельнішим у діяльності таких дилерських підприємств є оренда і прокат сільськогосподарської техніки. У Німеччині, Швеції та скандинавських країнах сервісне інженерно-технічне забезпечення ферм здійснюється через технічні центри. У Франції, Італії, Великобританії та інших країнах поширені кооперативи для спільного використання сільськогосподарської техніки. В аграрно-промисловому комплексі розвинених країн світу практикується продаж фермерам машинобудівними фірмами техніки у кредит і постачання фермерами сільськогосподарської продукції у магазини.

Попри значний прогрес сільського господарства з виникненням і розвитком АПК, ця агропромислова форма за сучасних умов не відповідає вимогам ні закону адекватності виробничих відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил у відповідних інтегрованих галузях, ні закону єдності праці і власності. Невідповідність у межах першого закону виявляється, передусім, у суперечності відносин економічної власності інтересам найманих працівників (свідченням цього є, зокрема, нижчий життєвий рівень останніх навіть порівняно з найманими працівниками промисловості); у межах другого — наростаючою суперечністю між колективною працею і колективно-капіталістичним привласненням її результатів.

Частковим вирішенням попередніх суперечностей є виникнення та інтенсивний розвиток кооперативної власності. Значно поширені сільськогосподарські кооперативи, передусім, у ЄС, які побудовані тут на засадах вертикальної інтеграції. Зокрема, в Англії найбільше поширені кооперативи у сфері матеріально-технічного постачання, в Німеччині — інтеграція сільськогосподарської кооперації з кредитною, за якої кооперативні банки зосереджують основну увагу на вдосконаленні матеріально-технічного постачання. Значну питому вагу сільськогосподарські кооперативи мають у Данії, Ірландії та Швеції. Загалом у країнах ЄС частка кооперативів у переробці і збуті сільськогосподарської продукції коливається від 30 до 80 %.

У США кожні 5 із 6 фермерів є членами кооперативів, 50 % загальної кількості членів кооперативів припадає на постачальницькі, 45 % — на збутові. Загалом понад 30 % сільськогосподарської продукції реалізується через кооперативи.

Найдосконалішими з погляду вимог закону єдності колективної праці та колективної власності (як якісно

нової форми закону єдності праці і власності) є кооперативи Іспанії, Італії та Франції, передусім, кооператив Модрагон в Іспанії (провінція Країни Басків).

Ще більшу соціально-економічну рівність забезпечують кооперативи Ізраїлю, які отримали назву кібуців. Члени цих кооперативів живуть на території поселення. Приймають нових членів лише після року випробувального стажу шляхом таємного голосування. У кібуцах сповідується принцип рівності, а отже, нема поділу на управлінців і підлеглих, на просту і складну працю (оскільки заробітну плату ніхто не отримує, що є недоліком через послаблення стимулів до праці), є наявна орієнтація лише на совість і мораль працівників. Робочий день чоловіків становить 8 годин, жінок — 7, але шестиденний робочий тиждень. Їжу готують для всіх висококваліфіковані кухарі в їдальнях, де відбувається триразове харчування, а четвертий раз — вдома із приготованою в їдальні їжі. Виховання дітей відбувається централізовано. Якість безоплатно отриманого житла залежить від стажу роботи, віку, чисельності сім'ї. Оплата вищої освіти також здійснюється із загальних доходів, дітей привчають до праці з четвертого класу середньої школи.

У кібуцах орендують землю у держави на 49 років. Про високу ефективність кібуців свідчить той факт, що маючи у своєму розпорядженні близько 40 % сільськогосподарських земель, понад 125 тисяч працівників у приблизно 270 кібуцах (3 % населення країни) виробляли у 90-х рр. XX ст. понад 40 % сукупної продукції, отримували майже 45 % доходів. Загалом 5 % робочої сили, зайнятої у сільському господарстві, забезпечувало свою продукцією понад 5 млн жителів країни і майже 2,5 млн приїжджих.

Формою оптимального узгодження загальнонаціональних інтересів найманих працівників, а отже, основної продуктивної сили суспільства з виробничими відносинами, є державна власність на землю. Значна частка такої власності існує у багатьох розвинених країнах світу і використовується як об'єкт товарних відносин та реалізації важливих державних програм. У США державі належить близько 40 % землі, переважна частина земель перебуває в руках держав у Нідерландах та інших країнах.

Загалом, без державної власності на землю не може існувати плюралізм типів та форм власності у сільському господарстві. Тому найдоцільніше дотримуватися поглядів М.І. Туган-Барановського про те, що "... земля не може бути поділена у власність, а тільки на тимчасове користування трудящого, для того, щоб не порушити права інших трудящих на землю" [2].

Таким чином, селянські господарства населення, як форму організації виробництва, можна зустріти в багатьох країнах, але, звичайно, вони мають значні відмінності як у назві, так і по суті. Це пов'язано, по-перше, з часткою сільського населення в загальній чисельності громадян країн (часткою зайнятих у сільськогосподарському виробництві в загальній кількості зайнятих в усіх сферах). По-друге, з рівнем розвитку країни, рівнем заробітної плати на підприємствах (можливість задовольнити споживчі потреби). По-третє, з розвитком в сільській місцевості системи роздрібної торгівлі сільськогосподарською продукцією. По-четверте, з бажанням сільського населення споживати власну сільсько-

господарську продукцію як екологічно чистішу порівняно з виробленою в сільськогосподарських підприємствах [1].

Світовий досвід показує, що основу аграрного сектора країн з розвинутою ринковою економікою становлять сімейні ферми. В результаті ринкових перетворень в Україні складається аграрна структура, яку цілком можна порівняти з розвинутими країнами по ролі сімейних ферм в виробництві сільськогосподарської продукції. У світі використовуються різні критерії для віднесення виробників сільськогосподарської продукції до господарств населення. Але багато ферм відповідають нашим господарствам населення, і навіть в літературі зустрічаються такі поняття, як "ферми-дачі" та "хобі-ферми" [4, с. 180]. Наприклад, у США не вважають фермерами і відносять до підсобних господарств виробників сільськогосподарської продукції, які мають річний дохід від її реалізації менший за 1000 дол. У країнах ЄС до господарств населення відносять виробників сільськогосподарської продукції, чиє землекористування не перевищує 1 га сільськогосподарських угідь. Аналогічним критерієм користуються і в інших європейських державах, зокрема Центральної та Східної Європи — в Польщі, Чехії, Словаччині, Болгарії та Угорщині. У Німеччині, відповідно до Закону про сільськогосподарську статистику, до господарств населення відносять господарства населення, які мають менше 1 га сільськогосподарських угідь, або 3 корови, або 8 голів молодняку великої рогатої худоби на відгодівлі, або 8 свиней, або 50 овець, або 200 курей-несучок, або 0,3 га садів і виноградників, або 0,1 га теплиць, а при поєднанні різних видів діяльності — менше від середньої вартості товарної продукції з 1 га сільськогосподарських угідь. У середньому на одне господарство у Німеччині приходить 27,4 га сільськогосподарських угідь, а річна виручка від ведення селянського господарства складає 114 тис. марок [1, с. 21]. Такі господарства вважалися б фермерськими: якщо сільський мешканець отримував від свого господарства не менше 50% прибутку, він автоматично переходить в розряд фермерів [1, с. 41].

У Німеччині сімейне селянське господарство являє собою одноосібне, яким керує одна особа, господарство. У США індивідуальна ферма або сімейна ферма — це господарство, яким керує одна людина або сім'я. В Україні, з метою порівняння, під сімейною фермою розуміється селянське (фермерське) господарство і особисте селянське господарство.

Статистику США обліковують тільки ферми, виручка від реалізації сільськогосподарської продукції яких перевищує 1000 дол. (або вони мали потенціал для такої суми реалізації). У середньому таке господарство має в розпорядженні 74 га сільськогосподарських угідь і 52 га ріллі. Основні сільськогосподарські роботи виконує сім'я. І лише на 5 ферм мається в наявності постійний найманий робітник. Річна виручка від реалізації сільськогосподарської продукції складає 62 тис. дол. [4, с. 9].

Уявлення про концентрацію виробництва у господарствах населення України дають наступні дані. Так, у користуванні селянських господарств у 2011 р. було 6700,5 тис. га землі (у розрахунку на 1 господарство 1,45 га). При цьому господарства, які використовували до 0,5 га,

становили 51,6% загальної кількості селянських господарств, а більше 1 га — 20,7%. Цікавим є той факт, що 71% землі селянських господарств сконцентровано у тих, хто використовує понад 1 га (у т.ч. 30,2% — з площею землі більше 10 га, а 29% — від 1 до 5 га) і лише 12% у користувачів земельної площі до 0,5 га. Тобто, особисті селянські господарства, які мають у користуванні більше 2 га, функціонують як не зареєстровані фермерські господарства. За приблизними оцінками, якщо в Україні створити умови, аналогічні США та Німеччині, то до сімейних селянських господарств (ферм) було б віднесено приблизно 5—6 млн особистих селянських господарств населення [3, с. 86]. Інші особисті господарства, які не відіграють важливого значення для зайнятості і доходів їх членів, не враховувалися б як селянські господарства. На жаль, у нашій статистиці не існує чітких критеріїв щодо віднесення особистих господарств населення до сімейних селянських господарств.

У Німеччині статистика поділяє селянські господарства на дві групи — з основною зайнятістю, які забезпечують зайнятість не менше 0,75 середньорічного працівника і не менше 50% доходів сім'ї [1, с. 33]. Селянські господарства, де перераховані умови не виконуються, вважаються господарствами з додатковою зайнятістю, тобто являються по суті підсобними.

У США статистика не поділяє сімейні ферми на основні та підсобні. Однак велика кількість ферм відповідають нашим підсобним господарствам. Так, 50,3% голів сімейних ферм мають роботу на стороні, із них 38,8% зайняті на стороні більше 200 днів на рік [4, с. 117].

В Україні віднесення до тієї або іншої форми господарювання визначено юридичними, а не економічними критеріями. Можна зареєструватися як селянське (фермерське) господарство навіть і в тому випадку, коли його діяльність забезпечує незначну частину доходів і зайнятості членів родини. А можна, навпаки, 100% часу працювати в особистому підсобному господарстві, отримувати 100% доходів від нього, але все одно воно буде рахуватися як підсобне господарство.

Якщо за кордоном в дрібнотоварній системі виробництва розвивалася вся інфраструктура (агросервіс, інженерна, соціальна сфера та інше), то в Україні без великих капіталовкладень це не можливо. Так, при наявності високопотужних технологічних засобів майже не випускалась малогабаритна техніка, яку міг би дозволити собі мати власник селянського господарства, з метою забезпечення себе інфраструктурою та доступом до виділених на місцевості паїв.

У більшості країн Європи простежити діяльність цієї категорії господарств дуже важко, бо обліковуються ці господарства в сукупності з селянськими, що є аналогами наших фермерських господарств. Немає надійних оцінок про співвідношення цих факторів, проте все активніше проголошується думка, про вирішальну роль серед них має державна підтримка. Так, у ряді європейських країн державна підтримка досягає рівня, ідентичного половині величини втрат виробництва. Цікавим і повчальним у зарубіжному досвіді ведення сільського господарства є не тільки високий рівень підтримки, але перш за все, методи її реалі-

зації. Тут, на відміну від досвіду України, де підтримка здійснюється у формі прямого субсидювання виробників, використовуються численні програмні підходи, допомога не грошовими засобами, а технологічними новаціями. Наприклад, прийнятим у США ще в 1988 р. Законом "Про торгівлю" передбачені рамкові умови для національної системи надання технологічних послуг малому і середньому бізнесу. З цією метою по всій країні створені виробничо-технологічні центри, партнерства, союзи. Відповідальність за розробку програм підтримки і надання допомоги незалежно від джерела засобів покладена на уряди штатів.

У США тривалий час існує Адміністрація малого бізнесу (АМБ). Це незалежне агентство Федерального уряду, яке забезпечує консультування, надання фінансової допомоги, захист інтересів малого бізнесу. Агентство багато працює в плані спрощення доступу малих підприємств до кредитів шляхом надання приватним кредиторам боргових гарантій. Існуюча в цій галузі програма вирішує, наприклад, видавати гарантії на одержання кредитів для відкриття, покупки або розширення малих підприємств на суму до 750 тис. доларів. Без цього заново створені підприємства не змогли б держати такий кредит. У межах програми кредит на купівлю обладнання видається терміном на 25 років, при цьому відсоткова ставка не може перевищувати ставку рефінансування більше ніж на 2,25% [4].

Активно розвиваються і користуються великою популярністю програми з консультування і підготовки менеджерів. У цілому Агентство підтримує розвиток понад 1 тис. центрів розвитку малого бізнесу у всіх штатах, в яких працює понад 13 тис. консультантів. Проте, це лише один із діючих інститутів, які надають допомогу малому бізнесу.

У Великобританії на частку малого бізнесу припадає 21% внутрішнього товарообігу і 36% працюючих від загальної їх чисельності по країні. Тут малому бізнесу також надається різноманітна допомога. Для малих підприємств встановлюється понижена ставка податку, практикується система відкладеної оплати рахунків, система знижок при оплаті прострочених позик. Крім цих заходів, які здійснюються за рахунок бюджету країни, надаються пільги по місцевих податках на майно.

Спеціальні програми допомоги розробляються і здійснюються окремі відомства — міністерства енергетики, екології, зайнятості, торгівлі та промисловості. У межах цих програм надається допомога в консультуванні, маркетингових дослідженнях підготовці робочих місць для безробітних, молоді, розвитку експорту продукції і по багатьох інших напрямках.

Практично у всіх розвинених країнах забезпечується масштабна підтримка підприємницької діяльності взагалі, малого підприємництва і підприємництва в сільській місцевості — зокрема.

ВИСНОВКИ З ДАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Отже, господарства населення — це явище притаманне, в тій чи іншій мірі, всім країнам, вони слугують своєрідним індикатором рівня розвитку країни. Під час кризових явищ їх статус підвищується, а за умов ста-

більного розвитку економіки вони відходять на другий план, залишаючись елементом відпочинку для родини.

Підводячи загальний підсумок, слід зазначити, що кооперативні організації провідних країн світу мають неоціненний для України досвід функціонування у сфері послуг, який за умови творчого використання може суттєво вплинути на процес вирішення актуальних соціально-економічних проблем. Кооперативний шлях розвитку цілком придатний для України, а його масштаби та терміни будуть визначатися кількістю особистих селянських господарств та інших порівняно дрібних власників чи виробників.

Література:

1. Лисенко В.В. Розвиток приватного сектора аграрного виробництва в зарубіжних країнах / В.В. Лисенко // Ринкові трансформації та розвиток продуктивних сил аграрного сектора. — Вісник ХНАУ, 2004 р. — № 10. — С. 236—241.
2. Осташко Т.О. Закономірності і особливості ринкових трансформацій в аграрному секторі з перехідною економікою / Т.О. Осташко // Економіка і прогнозування. — 2003. — № 1. — С. 12—15.
3. Коверко Ю.А., Оліховська М.В. Господарства населення в структурі аграрного бізнесу / Ю.А. Коверко, М.В. Оліховська // Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту. — Випуск 2 (8). — 2010. — С. 125—131.
4. Кобылин А.А. Фермерское хозяйство США. — М.: Агропромиздат, 1989. — 270 с.

Стаття надійшла до редакції 08.04.2013 р.

